

І РОЗДІЛ. ІСТОРІЯ. ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

УДК : 94 : 397.7(477.72)

МУРЗИН В.Ю.

Лауреат Державної премії України, доктор історичних наук,
професор Бердянського університету менеджмента і бізнесу (м. Бердянськ, Україна)
e-mail: vjmurzin@ukr.net

ПРО ПЕРЕДУМОВИ НОМАДИЗМУ У СТЕПОВІЙ УКРАЇНІ

Анотація

Під терміном «Кочовництво» або «Номадизм» у сучасних історичній та етнографічній науках розуміють своєрідні форми господарства й пов'язаного з ними побуту, основою яких є екстенсивне скотарство, що має на увазі сезонне переміщення населення й черід худоби. Наскільки ми можемо судити, становлення кочового скотарства й відповідного способу життя припадає на півдні України, приблизно, на рубіж II і I тис. до н.е., що, у принципі, відповідає даті цієї знаменної події й в інших районах Євразійського Степу. Проте не слід забувати, що життя кочовика практично неможливе без трьох найважливіших компонентів: наявність легкого мобільного житла, верхового коня з відповідно розвинутою вуздою, наявність потужного комплексу озброєння, у тому числі далекобійного лука. Саме процесу формування цих передумов кочового способу життя й присвячена дана стаття.

Ключові слова: кочовництво, номадизм, індоєвропейська проблема, ямна культура, катакомбна культура, кіммерійці, скіфи, кибитка, катафрактарії.

Термін «Кочовництво» або «Номадизм» (від грецького *nomas*, род. відм.: *nomados* – той, хто кочує) у сучасних історичній та етнографічній науках визначається досить чітко. Під ним розуміють своєрідні форми господарства й пов'язаного з ними побуту, основою яких є екстенсивне скотарство (включаючи оленярство), що має на увазі сезонне переміщення населення й черід худоби (Свод етнографических понятий и терминов 1989, С. 72).

Природно, кочові форми господарства виникали й розвивалися там, де в силу природно-географічних умов успішне заняття землеробством не представлялося можливим.

Усього нам відомо кілька основних форм кочового господарства (Хазанов 1975, С. 6): північноазійський – суґубо оленярський; африканський – на південь від Сахари, де переважно розводили корів, а вершництво не одержало широкого поширення; північноафрикансько-переднеазійський, де головною транспортною твариною є верблюд; тибетський високогірний, з найважливішою твариною яком, а також євразійський, який виник на неосяжних просторах Великого степового пояса, що простягнувся від Монголії до Дунаю. Частиною цього величезного степового коридору, по якому багато сотень років котилися величезні хвилі різних кочових народів, були й степи України, площа яких нині становить близько 245 тис. кв. км. або 41% території нашої країни.

Оскільки степи й напівпустелі Євразії є територією з яскраво вираженим аридним кліматом (тобто сухим кліматом з високими температурами влітку й недостатньою кількістю опадів), без штучної іригації землеробство тут піддане значним ризикам і тривалий час розвивалося в Степу, в основному, лише на берегах рік.

Не слід забувати й про те, що в долинах рік ґрунт був більш легким, ніж на вододілах, де переважали важкі чорноземи. Навіть у середині XIX ст., коли, як свідчив А.Шафонський (Хрестоматія з Історії України 1996, С. 121–122), для обробки таких чорноземів використовувався плуг із залізним лемешем, який із труднощами тягли 6 або 8 волів, селяни в північних районах України успішно обробляли ґрунт дерев'яними сохами із запряжкою з двох волів.

Рис. 1. Скіфські коні (зображення на срібній амфорі з кургану Чортотлик)

Ті глибоко поорані ниви, до яких ми нині звикли, розділені на акуратні квадрати лініями лісопосадок – це результат появи залізного плуга й машинної обробки землі, які прийшли на ці землі лише на початку ХХ ст.

Тому повне освоєння біологічних ресурсів Степу в стародавності й у середньовіччі, у тому числі глибинних його районів, було можливим лише в умовах кочового скотарства.

Номади Євразії традиційно розводили дрібну рогату худобу – переважно овець. Утримання корів, мало пристосованих до далеких переходів, відіграло другорядну роль. Основною транспортною твариною у них був кінь.

Крім того, в окремих напівпустельних і пустельних районах південної Євразії широко використовувався двогорбий верблюд (бактріан).

В якості тяглової тварини (для транспортування кибиток) застосовувалися воли.

Однак конярство мало особливе значення у номадів Євразії. Кожний кочовик, що практично виріс на коні, був не тільки й не стільки мирним пастухом, скільки вмилім і грізним кінним воїном, здатним захистити своє головне багатство – худобу, від хижих звірів і не менш хижих сусідів. Тому кінь був у них не тільки «засобом пересування», але й бойовим побратимом відважних воїнів-вершників, якими було усе дієздатне чоловіче населення кочової орди. Не випадково в епічних оповідях різних кочових народів вершник і його кінь виступають практично як одне ціле, майже як рівноправні партнери (Липец, 1984).

Степові коні (Рис. 1) минулого відносно малорослі (висотою близько 138-144 см у холці), однак вони відрізнялися винятковою витривалістю, що неодноразово відзначалося в різних писемних джерелах.

Ми маємо у нашому розпорядженні й більш предметні свідчення. Так, у листопаді 1899 г. сотник Амурського козачого полку Д.Н.Пешков стартував у Благовещенську й за 193 дні на своєму стройовому мерині «Сірий» монгольської породи досяг Санкт-Петербурга, залишивши за собою 8 238 версти (майже 9 000 км), причому Забайкалля і Сибір йому довелося долати в 40-градусний мороз (<http://shkolazhizni.ruarchive/0/n-31177/>). Середня швидкість його кінного пробігу становила 56 верст на добу, тобто близько 60 км.

Особливо відзначимо, що вівці й коні степових порід не вимагали стійлового утримання, оскільки відрізнялися здатністю до тебенювки, тобто вони могли розгрібати копитами сніжний покрив і харчуватися взимку залишками торішньої трави.

До того ж вівці й коні прекрасно доповнювали один одного. При переходах по степах поперед отар йшли коні, які з'їдали верхні, найніжніші, верхні пагони трави, а за ними – більш невибагливі вівці, які обципували трав'яний покрив до кореню. А вже потім – за кінськими табунами й отарами овець, по вільній від рослинності поверхні або втопаному копитами снігу, могли рухатися неповороткі кибитки – ці своєрідні мобільні будинки номадів. Та й інакше, ніж за стадами, кибитки кочовиків рухатися не могли. Згідно Д.І.Яворницького (Яворницький 1990, С. 66) по обидва боки знаменитого Муравського шляху трава була такою високою, що за нею не було видно ні людини, ні візка. Щойно чумаки звертав із наїждженої колії, як колеса його воза відразу ж заплутувалися в густій степовій рослинності.

Наскільки ми можемо судити, виходячи з нинішнього стану археологічних джерел, становлення кочового скотарства й відповідного способу життя припадає на півдні України, приблизно, на рубіж II і I тис. до н.е., що, у принципі, відповідає даті цієї знаменної події й в інших районах Євразійського Степу.

Однак не слід забувати, що життя кочівника практично неможливе без трьох найважливіших компонентів: наявність легкого мобільного житла, верхового коня з відповідно розвинутою вуздою, наявність потужного комплексу озброєння, у тому числі далекобійного лука.

Слід зазначити, що на протязі епох енеоліту (тобто мідно-кам'яного віку) і бронзи, основним заняттям населення півдня України було скотарство – стійлове взимку й відгінне в теплу пору року (що мало на увазі розміщення худоби на літніх стоянках в окрузі основного поселення), і землеробство в заплавах степових рік і річечок.

Співвідношення землеробства й скотарства в цей величезний період часу багато в чому залежало від циклічних коливань клімату – періодів відносної зволоженості й посухи. Наприклад, курганні пам'ятки, що належать до явної культурної спільності доби енеоліту і ранньої бронзи, концентруються уздовж річок і балок, заходячи у степи лише на 1 – 3 км, а поховальні пам'ятки культури багатоваликової кераміки (доба середньої бронзи) вже з'являються на значній відстані від води (Великая Скифия 2002, С. 13-15).

Однак саме в цей час почали складатися основні матеріальні передумови майбутньої кочової культури.

1. Житла. Виділяються кілька основних типів традиційного легкого переносного житла номадів – чум в оленярів Півночі, юрта у кочовиків Євразії, легкі намети номадів Північної Африки.

Однак найдавнішим «мобільним будинком» номадів Євразії, безумовно, була кибитка.

Перші її прототипи на території півдня України з'являються ще в епоху енеоліту.

Саме тоді тут уперше починають з'являтися надмогильні спорудження у вигляді курганів. Найбільш численні з ранніх курганів пов'язані із племенами ямної культурної спільності (назва цієї культури пов'язана з характерними для цієї культури могилами у вигляді простої ґрунтової ями, перекритої деревом або каменем). Населення цієї культури III – початку II тис. до н.е. нині більшість археологів, лінгвістів і антропологів вважає найдавнішими індоєвропейцями, а причорноморські степи (циркумпонтійську зону) – прабатьківщиною носіїв індоєвропейських мов (Етнічна історія давньої України 2000, С. 31).

Саме в курганах «ямників» (Сторожова Могила на Нижньому Дніпрі і в кургані в радгоспі «Аккермень» на р. Молочній) були вперше відкриті на території України залишки «платформних» возів, рама яких, у середньому, мала розміри близько 1 x 1,5 м. По своєму обладнанню вони були ще досить примітивні й важкі, мали великі дископодібні, суцільно дерев'яні колеса. На прямокутних платформах цих возів могли встановлюватися криті, можливо, шкірами навіси.

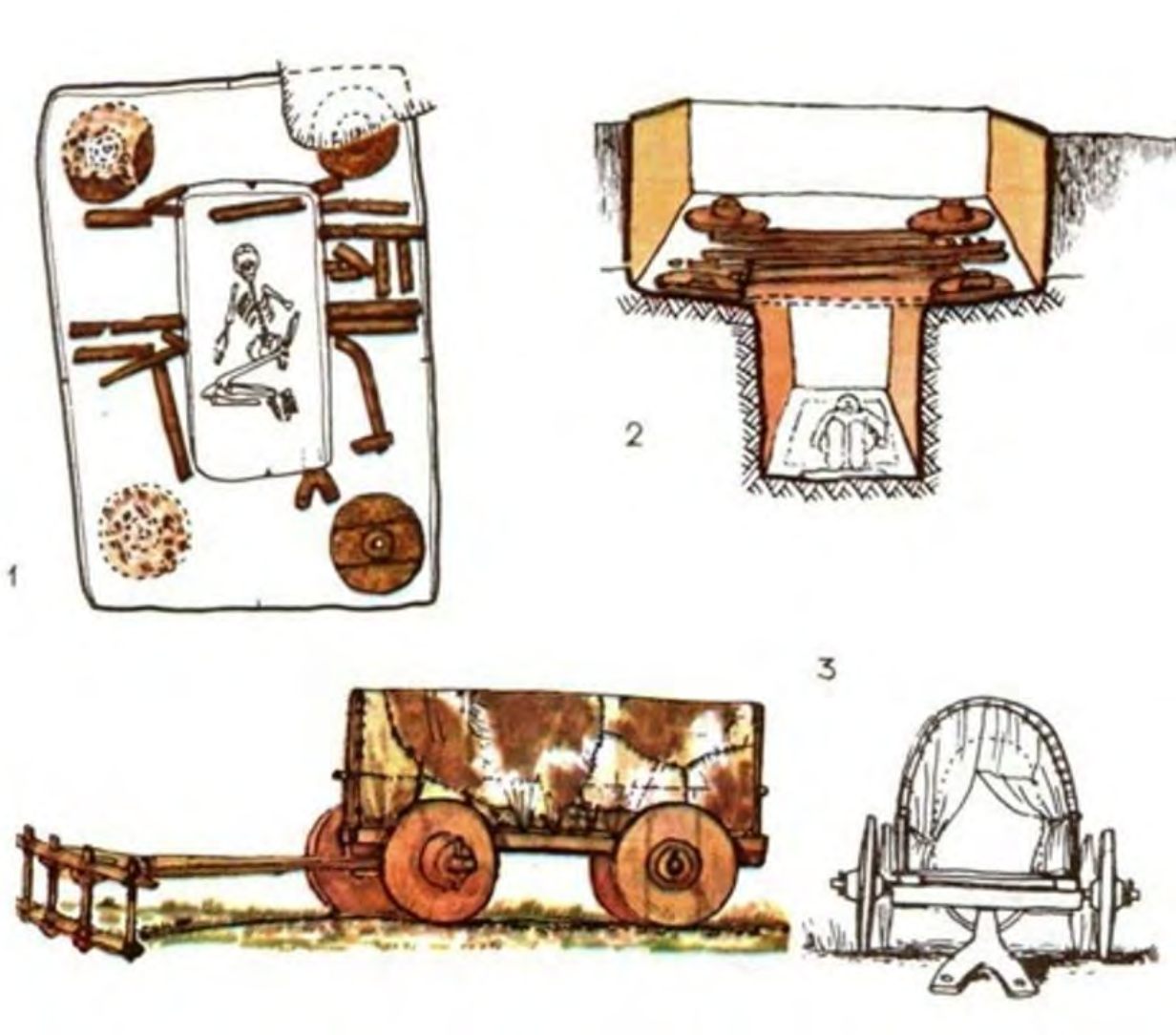

Рис. 2. Поховання ямної культури з возом та реконструкція воза (малюнок П. Конієнко).

Усього ж до теперішнього часу, за даними В.А.Новоженова (Новоженов 2012, С. 136-138), у пам'ятках енеоліту й ранньої бронзи на території степової Євразії виявлене близько 250 таких візків, що трохи відрізняються своїми конструктивними особливостями.

Вони й послужили прототипом більш пізніх кочових кибиток, покритих повстю. Останні були більш легкими й мали колеса зі спицями, часто окуті залізними шинами (Рис. 3, 4).

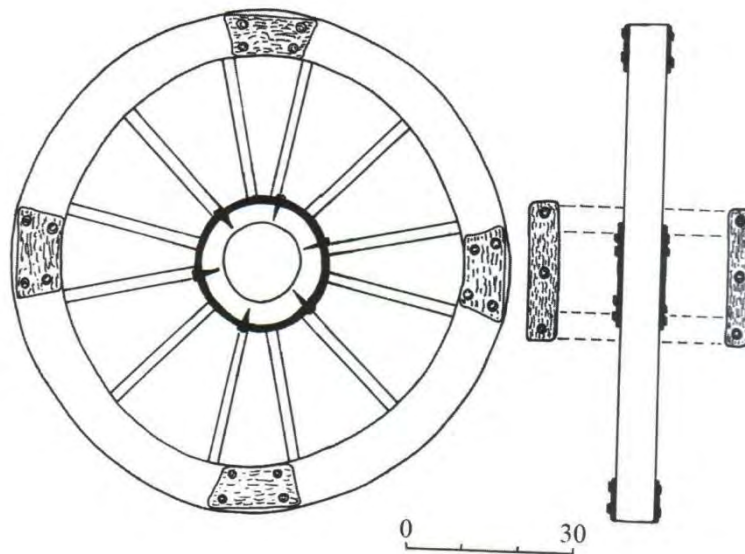

Рис. 3. Колесо скіфського возу (реконструкція А.І. Тереножкіна за матеріалами кургану Гайманова Могила).

2. Верховий кінь¹. Питання про первісну територію і час доместикації (одомашнювання) коня усе ще є предметом жвавих дискусій. Так само гостро стоїть й питання й про місце й час появи верхового коня.

Не дуже давно в середовищі українських археологів виникла гіпотеза, що вперше кінь був одомашнений і застосований для їзди верхи саме на Україні ще в епоху енеоліту. Найбільш послідовним прихильником цієї точки зору був Д.Я.Телегін, який у своїх роботах малював яскраві картини того, як носії середнестогівської культури (названа так по поселенню в урочище Середній Стіг на території сучасного м. Запоріжжя), сівши на коней і озброївшись луками й бойовими молотами з рогу, наводили страх на навколишні племена (Археологія Української РСР. – Т. I. – С. 230). Підтримала цю точку зору й відомий фахівець із історії конярства В.Б.Ковалевська (Ковалевская 1977, С. 19-21).

Однак останні дослідження (Levin et al 1999, S. 153-155) показали, що епоху раннього енеоліту ми не можемо інтерпретувати не тільки як епоху номадизму – вершництва, а й навіть розвиненого пастушества.

Порівняно недавно в літературі з'явилася ще одна гіпотеза про найдавніше вогнище виникнення вершництва в епоху енеоліту, прихильники якої пов'язують цей процес із племенами ботайської культури, пам'ятки якої виявлені на півночі Казахстану. У деяких посудинах цієї культури були виявлені залишки кобилячого молока, що розглядається як свідчення одомашнювання коня (Гузев і ін. 2014, С. 17).

Як би там не було, говорити про розвинене вершництво в епоху енеоліту, за нашим переконанням, не доводиться. Стосовно цих часів мова йде про коня як джерела м'ясної (у тому числі – за рахунок полювання на диких коней) і молочної (це припускає певну доместикацію коня) їжі. Останнє уможливлене й припущення про використання коня при випасі одомашнених коней, оскільки контролювати табун пішому пастухові практично неможливо. Але питання про ступінь освоєння верхового коня в цей час досить не ясний.

¹ В даному випадку слово «кінь» уживається не у вузькому спеціальному сенсі цього терміну, прийнятому в конярстві, де слово «кінь» позначає холощеного жеребця і рівнозначно слову «мерин», а в чисто літературному, узагальненому вигляді.

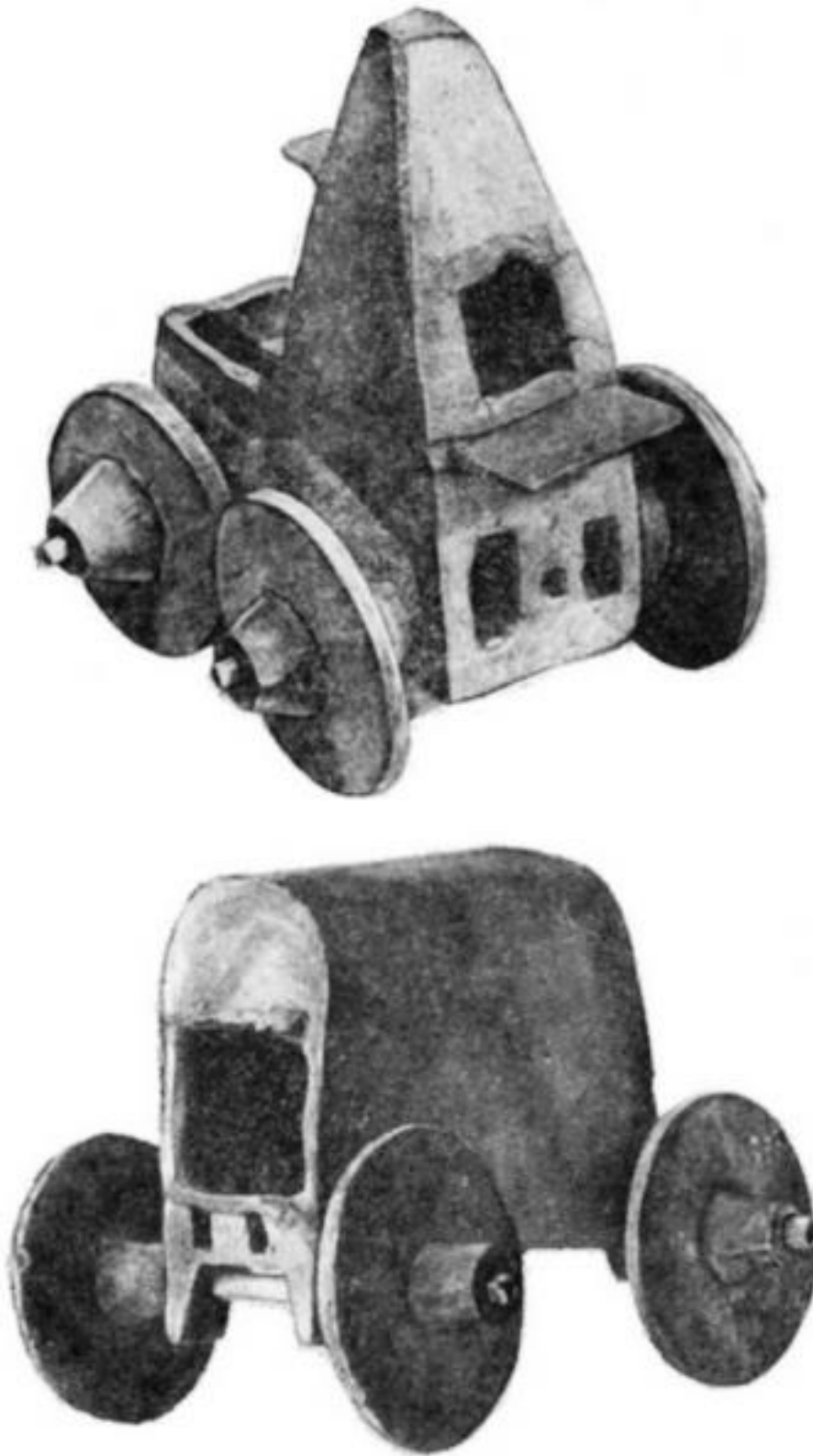

Рис. 4. Скіфські кибитки.

Наступний етап в оволодінні конем пов'язаний з появою легких бойових колісниць із кінською запряжкою. Найбільше добре вони (Рис. 5) представлені в пам'ятках синташтинської археологічної культури, відкритих на Південному Уралі, що датуються, приблизно, першою пол. II тис. до н.е., тобто епохою середньої бронзи (Генинг 1977; Генинг і ін. 1992). Населення цієї культури сучасні вчені ототожнюють із прадавніми аріями.²

² Сам термін «арійці» в уявленні багатьох далеких від історії людей має негативний відтінок і тісно пов'язаний з теорією арійського походження німецького народу, що отримала яскраво виражене політичне забарвлення в нацистській Німеччині.

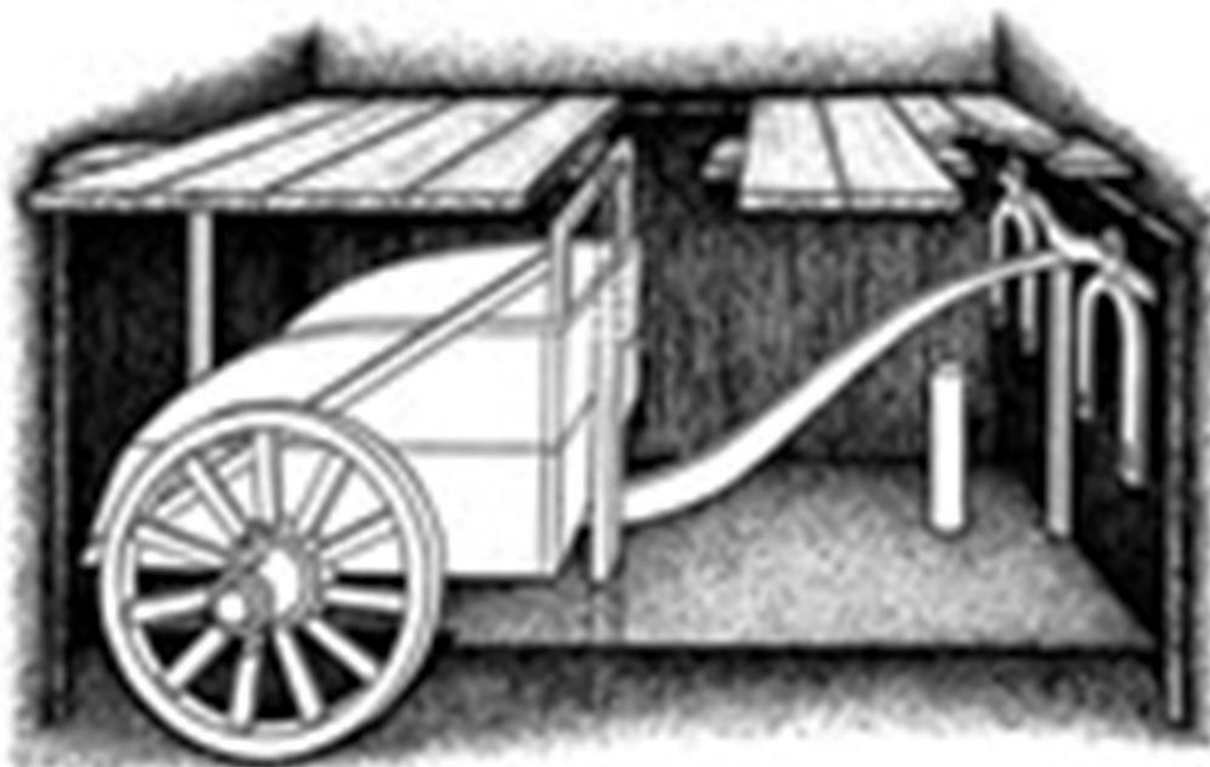

Рис. 5. Колісниця з могильника Синташта.

Не викликає сумніву, що носії ситаштинської культури взаємодіяли й із племенами синкретичної катакомбної (названа так по характерних похоронних спорудженнях у вигляді катакомби, що складалася із вхідної ями й підземної камери) культурної спільності, розповсюдженої на півдні України в середині бронзової доби. Однак на території Північного Причорномор'я знахідки бойових колісниць поки не виявлені, хоча питання про використання бойових колісниць у Північному Причорномор'я у ці часи є предметом бурхливих дискусій.

Важливим етапом у становленні вершництва стала епоха пізньої бронзової доби (2-а пол. II тис. до н.е.). У пам'ятниках цього часу на великій території, що простяглася від Придніпров'я до Казахстану включно, були виявлені такі обов'язкові деталі вузда верхового коня, як псалії³ (Ковалевская 1977, С. 59). Однак металеві вудила в цей період часу ще не застосовувалися. Вірогідно, тоді ще використовувалися вудила із сиром'ятних ременів.

Тим часом, успішне використання верхового коня можливо лише при наявності якісної вузди, у яку, крім псаліїв, входили також металеві вудила, які, найчастіше, склалися із двох ланок (це заважало коневі «закусити вудила») і продумана система ременів оголів'я (Ковалевская 1977, С. 14-17). Така вузда з'являється в степових пам'ятках лише на рубежі II і I тис. до н.е.

Однак наявність якісної вузди ще не гарантувала впевненого підпорядкування коня волі вершника. Так, наприклад, поводдя верхового коня можна порівняти за своїми функціями всього лише із кермом і педаллю гальм в сучасному автомобілі.

Для впевненого керування конем досвідчений вершник повинен був використовувати також голос, шенкелі⁴ (для посилення коня вперед і зміни алюру), а також перенос центру ваги свого тіла.

Така виучка дозволяла номадам застосовувати один зі своїх улюблених бойових прийомів – кинувши поводдя, на всьому скаку обстрілювати супротивника з луків, перебуваючи поза зоною досяжності його ударів. Не має сумніву, що виїждження бойового коня й майстерність володіння їм стояла в кочовиків на недосяжному для їхніх сусідів рівні.

Проте під ім'ям «арійців» учені розуміють племена індоіранської мовної спільності, після розпаду якої в другій пол. II тис. до н.е. виділилися групи стародавніх іранських і індійських мов.

³ Псалії – деталі узди різної форми (найчастіше – стрижньоподібної) з рядом отворів. Використовувалися для з'єднання ременів оголів'я коня з вудилами. Виготовлялися з кості, рогу, металу, дерева. У сучасній узді відсутні.

⁴ Шенкель – частина ноги вершника (від коліна до щиколотки).

Наведемо лише два досить показові приклади, заснованих на зображеннях, що відбиті на знаменитій срібній амфорі із царського скіфського кургану Чортомлик (Рис. 6).

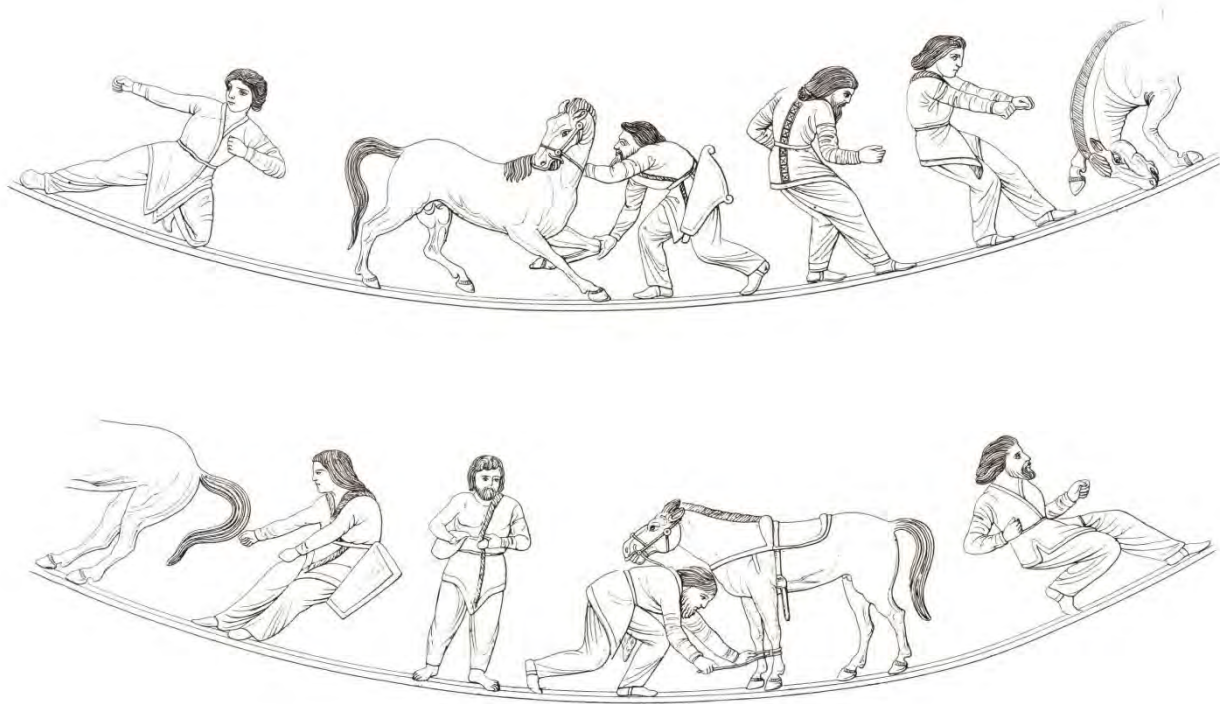

Рис. 6. Дресура коней скіфами (срібна амфора з кургану Чортомлик).

На них, на думку Р.Ролле (Ролле 1999), відображений процес навчання бойового коня такому складному елементу виїждження, як уміння опускати на всі чотири коліна. Цей елемент виїждження, вироблення якого вимагало великого терпіння й досвіду, забезпечував маскування вершників у високій степовій траві, а також полегшував посадку пораненого в бою воїна на свого чотириноного рятівника. Крім того, на цих зображеннях помітно, що скіфи використовували під сідло жеребців. Тим часом, у регулярній кавалерії кінський склад формувався лише за рахунок меринів і кобил, оскільки жеребці могли порушити парадний лад або бойовий порядок, захопившись кобилою, що сподобалася їм. Це ще одне свідчення прекрасного й умілого поведження номадів зі своїм бойовим напарником.

Осілим сусідам войовничих кочівників така майстерність була майже недосяжна. Так, в IX – VIII ст. до н.е. на границях могутньої Ассирії вперше з'явилися загоны кінних стрільців з лука. Ними були кіммерійці, перший кочовий народ Східної Європи, ім'я якого збереглося в писемних джерелах. Відомі зображення кіммерійських воїнів, які кинули поводдя й стріляють з лука на коні, що скаче, напівобернувшись назад (Рис. 7, 8).

У складі ассірійської армії того часу також були кавалерійські частини. Однак ассірійські кіннотники не могли сполучати дві справи одночасно – управляти конем і діяти зброєю. Тому вони були змушені битися попарно: один з них («правчий» або «браздодержець») управляє і своїм конем, і конем другого вершника, руки якого, таким чином, звільнялися, і він міг застосовувати зброю (Ковалевская 1977, С. 83–84).

Природно, повною мірою опанувати всіма навичками кінного бою й складною методикою дресури бойового коня була спроможна тільки людина, що виростила, у буквальному сенсі цього слова, на коні, тобто природжений кочовик.

Рис. 7. Кіммерійці на рельєфі з Німруду.

Рис. 8. Зображення кіммерійців на вазі з колекції Ватикану.

Таким чином, номад і його кінь являли собою одне ціле. Не випадково на одному з курултаїв хуннських⁵ вождів пролунала наступна думка: битися на коні є наше панування і тому ми страшні всім народам (Бичурин 1950, С. 88).

Відповідно, кінь у кочівників цінувався дуже високо. За даними С.А.Плетнєвої, у половців, що населяли наші степи в епоху Середньовіччя, 1 кінь дорівнювався до 5 голів рогатої худоби + 6 вівцям (Плетнева 2010, С. 127). В інших регіонах Степу вартість одного коня прирівнювався до вартості 7 – 10 овець або до ½ верблюда.

3. Комплекс озброєння. Зазвичай прийнято підрозділяти цей комплекс на наступальне й захисне озброєння.

⁵ Хунну – кочовий народ, що мешкала на північ від кордонів Китаю. Пізніше увійшов до європейської історії під ім'ям гунів, де і заслужив славу «бича божого».

Одним з найважливіших і характерних елементів у наступальному арсеналі кочовика був лук, який по праву вважається першим механічним пристроєм, що був створений людиною. Його історія почалася близько 40 – 30 тис. років тому.

По своїй конструкції все луки поділяються, в основному, на два основні типи: прості – виготовлені із цільного шматка деревини, і складні, при виробництві яких використовувалося дерево різних порід, сухожилля, іноді деталі з кістки й рогу, а пізніше – і металеві накладки. За рахунок цього в складному луці утворювалися зони твердості й пружності, що підсилювало його потужність.

Найбільш ранні луки цього типу відомі під ім'ям «скіфського» лука й були широко поширені на всій території степової Євразії в I тис. до н.е. і на самому початку I тис. н.е.

Незважаючи на свою назву – «скіфський», такі луки з'являються ще в найпізнішій передскіфській час. Про це можуть свідчити зображення подібних луків у кочових попередників скіфів – кіммерійців, на відомому рельєфі, що прикрашав палац ассирійського царя Ашшур-Нацирр-пала II, який правив в 883 – 859 рр. до н.е., і на вазі з Ватикану (Рис. 7, 8).

Такі луки були порівняно невеликих розмірів – у довжину вони сягали, приблизно, 60 – 70 см, однак випущені з них стріли, як свідчать писемні джерела, могли долати відстань до 500 м. При цьому кожний лучник був спроможний випустити до 12-14 стріл у хвилину.

Пізніше, у результаті ряду вдосконалень і збільшення розмірів лука «скіфського» типу, широке поширення одержав більш потужний лук «гуннського» типу (його довжина сягала 1,6 м), на основі якого, у свою чергу, були створені тюркський, уйгурський, кіпчакський, монгольський і, нарешті, знаменитий турецький луки.

Другою за значенням наступальною зброєю були залізні мечі, а потім шаблі. Кочовики I тис. до н.е. й початку I тис. н.е. використовували як короткі мечі, що мали властивості колоти та рубати, найбільш відомими з котрих є скіфські акінаки, які призначалися, головним чином, для ударів, що колють, в рукопашному бою. Відомі й довгі мечі для вершників, довжина яких, у деяких випадках, перевищувала 1 м. Вони застосовувалися для рубки з коня.

Приблизно в VI – VII ст. н.е. на зміну мечам приходять більш легка шабля, розрахована на нанесення ударів, що рубають і ріжуть. Для їхньої більшої ефективності центр ваги цієї холодної зброї був зміщений ближче до вістря.

Помітне місце в комплексі наступального озброєння займали також списи. Списи, еволюція яких бере свій початок від загостреної на вогні жердини, пройшли довгий шлях розвитку, поки на початку I тис. до н.е. не стали оснащуватися залізними наконечниками різної, близької до листоподібної, форми.

Списи перших кочовиків Східної Європи – кіммерійців і скіфів, були порівняно невеликі по своїм розмірам⁶ і використовувалися як метальна й ударна зброя. Трохи пізніше, коли своїм пануванням в українських степах скіфи поступилися сарматам, на озброєнні сарматських вершників з'явилися ударні списи-піки, довжина яких досягала 4 м. Сила удару такою пікою, яка складалася з ваги вершника й коня, помноженої на швидкість коня,⁷ була такою великою, що воїн, за свідченням прадавніх авторів, міг простромити двох супротивників, що стояли в зімкнутому строю.

Не випадково довгі піки міцно узвичаїлися в арсеналі кінних воїнів і знаходилися на озброєнні козачих військ аж до початку XX в.

Крім того, кочові воїни широко використовували бойові сокири – клевці й чекани, могли застосовувати пращу й, звичайно ж, майстерно володіли арканом.

Захисне озброєння складалося із простого обладунку, виготовленого з товстих волячих шкір (природно, археологічно вони не фіксуються), так і обладунку, посиленого панцирними металевими пластинами. Лускатий панцирний обладунок був запозичений у період скіфських походів у країни Передньої Азії, де він на той час був добре відомий. Він відрізнявся своєю надійністю, оскільки залізні й бронзові невеликі пластини, нашиті на основу, взаємно перекривали одна одну, створюючи двох-, а то й тришарове покриття. Оскільки пластини нашивалися на основу у вигляді сорочки зі шкіри або тканини лише за верхній край, такий панцир, на відміну від обладунків середньовічних

⁶ Довжина скіфського списа, як неодноразово зафіксовано при археологічних дослідженнях, складала 212-214 см. Ця цифра кратна розмірам скіфських поховальних споруд. Це може свідчити, що при їх розмітці як міра довжини використовувалися саме списи. При цьому не можна не звернути увагу на те, що стара російська міра довжини – сажень (213,36 см) практично відповідає довжині скіфського списа. Виникає досить цікаве питання – а чи не пішов російський сажень з тих вікопомних часів, коли довжину вимірювали списками?

⁷ Швидкість коня, пущеного у весь кар'єр, досягає 20 км/год, а на коротких дистанціях вона могла бути і більшою – світовий рекорд швидкості складає 1000 м за 53,7 секунд.

європейських лицарів, не сковував рухів воїна й був більш легким. Застосовувалися також шоломи різного типу, поножі, бойові пояси з металевим набором й щити, посилені металом.

У сарматську епоху заслужену славу добули катафрактарії (важко озброєні вершники) – одягнені від голови до ніг у кольчуги і панцирний обладунок кінні воїни, озброєні довгими піками (Рис. 9). Клин таких вершників легко розрізав ворожі ряди.

Сарматські катафрактарії неодноразово демонстрували свою перевагу в боях з римськими легіонами, що змусило правителів Рима залучати сарматських катафрактаріїв у якості найманого війська.

Пізніше до набору захисного озброєння кочовиків більш широкого вжитку набула кольчуга, посилена іноді металевими пластинами.

Рис. 9. Рельєф Тріфона з Танаїса. II ст. до н.е.

Оскільки екстенсивне скотарство не могло повною мірою забезпечити кочове суспільство продуктами землеробства й ремесла (заняття ремеслом у кочовиків взагалі було справою ганебною), значну частину прибавочного продукту номади одержували за рахунок зовнішньої експлуатації – у вигляді прямого завоювання територій з осілим населенням, накладання данини, контролю над торговельними шляхами та ін.

Тому кочове суспільство будувалося по військово-ієрархічній системі, а війна була одним із самих гідних занять справжнього кочовика.

Улюбленими їхнім тактичними прийомом був обстріл супротивника масою стріл (тисяча воїнів протягом однієї хвилини могла засипати супротивника більш ніж 10000 стріл) з безпечної відстані, проскакуючи уздовж строю ворогів по дотичній; удавана втеча з метою заманити супротивника в задалегідь підготовлену засідку та інші степові хитрості.

Широко застосовувався стратегічний відступ для вимотування сил супротивника й нав'язування вирішального бою в найбільш вигідному кочовикам місці. Така стратегія була блискуче застосована скіфами під час вторгнення в Скіфію потужної армії перського царя Дарія I (близько 514 г. до н.е.), які, після перемоги над Дарієм I, завоювали славу непереможного народу.

Маневреність кінного війська кочовиків, у яке входив практично кожний дорослий юнак і чоловік, що становило, приблизно $\frac{1}{4}$ усього населення кочової орди, його високі бойові якості й першокласне для того часу озброєння дозволяло номадам не тільки протистояти осілим народам, але й, найчастіше, підкоряти їх своєї владі. Досить сказати, що кочова орда хунну чисельністю близько 300 тис., яка потребувала шовку, борошна й залізних виробів, вела на рівних боротьбу з населенням Прадавнього Китаю, чисельність якого досягала 50 млн. чоловік (Гумилев 2008, С. 25).

На закінчення цього невеликого огляду слід додати, що всю історію кочівників прийнято підрозділяти на два етапи – історію ранніх кочовиків (для території України це історія іранономовних кіммерійців, скіфів, сарматів) і історію пізніх кочівників, пов'язану з різними тюрко- і монголомовними народами (гуни, авари, печеніги половці, монголи й ін.).

Список посилань

1. Археологія Української РСР. – Т.І. – 448 с.
2. Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. I. – М.-Л., 1950 – 380 с.
3. Великая Скифия. – Киев-Запорожье. – 2002. – 339 с.
4. Генинг В. Ф., Зданович Г. Б., Генинг В. В. Синташта: Археологический памятник арийских племен Урало-Казакхстанских степей. – Ч. 1., Челябинск, 1992. – 408 с.
5. Генинг В.Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоарийских племен // СА. – 1977. - №4.- С. 53-73.
6. Гузев Ю.В., Гончаренко И.В., Винник Д.Т. Изображение лошади на петроглифах древних степных народов // Науково-технічний бюлетень ІТ НАН. – 2014. - №111. – С. 14-20.
7. Гумилев Л.Н. От Руси до России. – СПб., 2008. – 320 с.
8. Етнічна історія давньої України. – К., 2000. – 276 с.
9. Ковалевская В.Б. Конь и всадник (пути и судьбы). – М., 1977. – 152 с.
10. Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984. – 262 с.
11. Новоженев В.А. Чудо коммуникации и древнейший колесный транспорт Евразии. – М., 2012. – 499 с.
12. Плетнева Светлана. Половцы. – М., 2010. – 216 с.
13. Ролле Рената. О фризе Чертомлыкской амфоры. – К., 1999. – 35 с.
14. Свод этнографических понятий и терминов. Материальная культура. – М., 1989. – 222 с.
15. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М., 1975. – 341 с.
16. Хрестоматія з Історії України. – К., 1996. – 333 с.
17. Яворницький Д.І. Історія запорізьких казаків. – Т. 1. – Львів, 1990. – 319 с.
18. <http://shkolazhizni.ruarchive/0/n-31177/>
19. Levin Marsha, Rassamakin Yuri, Kislenko Aleksandr, Tatarintseva Nataliya. Late prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe. – Cambridge, 1999. – 216 s.

References

1. Arkheolohiya Ukrayins'koyi RSR. – T.I. – 448 s.
2. Bychuryn N.Ya. (Yakynf). Sobranie svedenyyu o narodakh, obytavshykh v Sredney Azyu v drevnye vremena. – T. I. – M.-L., 1950 – 380 s.
3. Velykaya Skyfiya. – Kyev-Zaporozh'e. – 2002. – 339 s.
4. Henynh V. F., Zdanovych H. B., Henynh V. V. Syntashta: Arkheolohycheskyy pamyatnyk aryyskykh plemen Uralo-Kazakhstanskykh stepey. - Ch. 1. -, Chelyabynsk, 1992. – 408 s.
5. Henynh V.F. Mohyl'nyk Syntashta y problema rannykh yndoaryyskykh plemen // SA. – 1977. - № 4.- S. 53-73.
6. Huzeev Yu.V., Honcharenko Y.V., Vynnyk D.T. Yzobrazhenye loshady na petrohlyfakh drevnykh stepnykh narodov // Naukovo-tekhnichnyy byuletен' IT NAN. – 2014. - №111. – S. 14-20.
7. Humylev L.N. Ot Rusy do Rossyy. – SPb., 2008. – 320 s.
8. Etnichna istoriya davn'oyi Ukrayiny. – K., 2000. – 276 s.
9. Kovalevskaya V.B. Kon' y vsadnyk (puty y sud'by). – M., 1977. – 152 s.

10. Lypets R.S. Obrazy bатыра y eho konya v tyurko-monhol'skom эpose. – М., 1984. – 262 s.
11. Novozhenov V.A. Chudo kommunykatsyy y drevneyshyy kolesnyy transport Evrazyu. – М., 2012. – 499 s.
12. Pletneva Svetlana. Polovtsy. – М., 2010. – 216 s.
13. Rolle Renata. O fryze Chertomlykskoy amfory. – К., 1999. – 35 s.
14. Svod etnohrafycheskykh ponyatyuy y termynov. Materyal'naya kul'tura. – М., 1989. – 222 s.
15. Khazanov A.M. Sotsyal'naya ystoriya skyfov. – М., 1975. – 341 s.
16. Khrestomatiya z Istoriyi Ukrayiny. – К., 1996. – 333 s.
17. Yavornyyts'kyu D.I. Istoriya zaporiz'kykh kazakiv. – Т. 1. – L'viv, 1990. – 319 s.
18. <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-31177/>
19. Levin Marsha, Rassamakin Yuri, Kislenko Aleksandr, Tatarintseva Nataliya. Late prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe. – Cambridge, 1999. – 216 s.

Список ілюстрацій

- Рис. 1. Скіфські коні (зображення на срібній амфорі з кургану Чортотлик)
- Рис. 2. Поховання ямної культури з возом та реконструкція воза (малюнок П.Конієнко).
- Рис. 3. Колесо скіфського возу (реконструкція А.І.Тереножкіна за матеріалами кургану Гайманова Могила).
- Рис. 4. Скіфські кибитки.
- Рис. 5. Колісниця з могильника Синташта.
- Рис. 6. Дресура коней скіфами (срібна амфора з кургану Чортотлик).
- Рис. 7. Кіммерійці на рельєфі з Німруді.
- Рис. 8. Зображення кіммерійців на вазі з колекції Ватикану.
- Рис. 9. Рельєф Тріфона з Танаїса. II ст. до н.е.

МУРЗИН В.Ю.

Лауреат Государственной премии Украины, доктор исторических наук, профессор Бердянского университета менеджмента и бизнеса (г. Бердянск, Украина)
e-mail: vjmurzin@ukr.net

О ПРЕДПОСЫЛКАХ НОМАДИЗМА В СТЕПНОЙ УКРАИНЕ

Аннотация

Под термином «кочевничество» или «номадизм» в современных исторической и этнографической науках понимают своеобразные формы хозяйства и связанного с ним быта, основой которых является экстенсивное скотоводство, что подразумевает сезонное перемещение населения и стад скота. Насколько мы можем судить, становление кочевого скотоводства и соответствующего образа жизни приходится на юг Украины, примерно, на рубеж II и I тыс. до н.э., что, в принципе, соответствует дате этого знаменательного события и в других районах Евразийской Степи. Однако не следует забывать, что жизнь кочевника практически невозможна без трех важнейших компонентов: наличие легкого мобильного жилья, верхового коня с соответственно развитой уздой, наличие мощного комплекса вооружения, в том числе дальноточного лука. Именно процессу формирования этих предпосылок кочевого образа жизни и посвящена данная статья.

Ключевые слова: кочевничество, номадизм, индоевропейская проблема, ямная культура, катакомбная культура, кіммерійці, скифи, кибитка, катафрактарии.

MURZIN V.

Laureate of the State Prize of Ukraine,
 Honored Doctor of Philosophy in History,
 Professor of Berdyansk University of Management and Business (Berdyansk, Ukraine)
 e-mail: vjmurzin@ukr.net

ABOUT PREREQUISITES OF NOMADISM IN STEPPE UKRAINE

Summary

The term “vagabondage” or “nomadism” (from the Greek nomas, the genitive case nomados – nomadic) in contemporary history and ethnography is defined clearly enough. It refers to the peculiar shapes of the economy and the associated devices, which are based on extensive ranching, that means the seasonal movement of people and herds of cattle.

As far as we can judge on the basis of the current state of archaeological sources, the development of nomadic pastoralism and associated lifestyle falls on the south of Ukraine, approximately, to the line II and I millennium BC, which, in principle, corresponds to the date of this momentous event and in other parts of the Eurasian Steppe.

However, for the transition to a nomadic way of life that allowed to master completely the biological resources of the Ukrainian steppe, which now occupies 41% of the current territory of our country, we needed a number of material assumptions: 1. The presence of a light portable housing; 2. Strong riding skills and the emergence of a functional quality bridle of the riding horse; 3. Creation of a complex of reliable and effective weapon, especially a complex long-range bow.

Formation of such elements of nomadic culture dates back to the Eneolithic epoch (the copper stone century) and bronze. The article is devoted namely to this subject.

Keywords: vagabondage, nomadism, Indo-European problem, pit culture, catacomb culture, Cimmerians, Scythians, kubitka, cataphractories.

УДК: 141.1:130.2:165.1 “653”

БУТЧЕНКО Т.И.

доктор философских наук, доцент,
 зав. кафедрой социальной философии и управления
 Запорожского национального университета, (г. Запорожье, Украина)
 e-mail: tiberuus@yandex.ru

СТАНОВЛЕНИЕ ФИЛОСОФИИ НАУЧНОГО СОЗНАНИЯ В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Аннотация

Статья представляет анализ становления философии научного сознания в эпоху Средневековья. Показывается, что в стремлении познать высшую духовную силу – Бога, доминирующее религиозное мировоззрение порождало мыслительное движение, направленное на раскрытие сущности явлений сознания. Решение этой проблемы стимулировало масштабную аналитическую работу по формированию понятийного аппарата научно-теоретического познания. Обосновывается, что этот процесс имел выраженное философское содержание, что и дает основание говорить о Средневековье как о важнейшей эпохе в становлении философии научного сознания.

Ключевые слова: философия научного сознания, Средневековье, становление, патристика, пантеизм, реализм, номинализм, арабские перипатетики, концепция двойной истины, схоластика.

Актуальность темы статьи обусловлена необходимостью историко-философского определения мировоззренческих предпосылок отчуждения современного научного сознания, т.к. именно на этой основе становится возможным более глубокое понимание направлений оптимальной перестройки его философских оснований. В этом контексте актуализируется исследование генезиса философской мысли во взаимосвязи со становлением науки в эпоху Средневековья, которая длилась